

МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Валерія Антошкіна,

канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та державного права,

Олег Кирпичов,

старший викладач
кафедри цивільного та державного права
Бердянського університету менеджменту і бізнесу

Науковий аналіз становлення та розвитку української державності через вимір конституціоналізму є досить важливим, оскільки сьогодні в Україні склалася непроста ситуація на тлі фінансово-економічної кризи, гальмування законодавчого процесу, жорсткого протистояння між різними політичними силами, конфронтації між президентом та урядом, зниження авторитету державних інституцій.

Український конституціоналізм відносно недавно став предметом ґрунтовного дослідження у вітчизняній науці конституційного права. Термін «конституціоналізм» має декілька визначень, тому існують різні аспекти його висвітлення. *По-перше*, це політико-правова доктрина, що обґрунтовує необхідність встановлення конституційного ладу; *по-друге*, це правління, обмежене конституцією (конституційне правління); *по-третє*, це політична система, що спирається на конституційні та конституційні методи правління; *по-четверте*, це ідейно-політичний рух, спрямований на встановлення конституційного правління. Багатоаспектність терміна «конституціоналізм» дає можливість охарактеризувати його з різних сторін – теоретичної (через конституційні ідеї та теорії), практичної (через конституційну свідомість населення), нормативної (через конституційні норми, акти й інститути), організаційної (через конституційний порядок).

Конституціоналізм в Україні невід’ємно пов’язаний з процесом державотворення, оскільки формування правової демократичної держави базується на принципах конституціоналізму. В силу історичних, політичних, соціальних, етнокультурних та інших чинників доцільно досліджувати та розглядати конституціоналізм в Україні як ідейно-політичний рух, спрямований на встановлення конституційного правління. Конституціоналізм в Україні як конституційне правління та політична система, що спи-

рається на конституцію та конституційні методи правління перебуває в процесі формування та розвитку.

Метою цієї статті є проведення аналізу минулого та сучасного українського конституціоналізму, а також визначення і характеристика основних етапів конституціоналізму в Україні.

Умовно український конституціоналізм (як ідейно-політичний рух) можна розділити на такі періоди:

- період зародження (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.);
- науково-просвітницький період (XIX ст. – початок XX ст.);
- революційний період (1917–1919 рр.);
- радянський період (1919–1991 рр.);
- період незалежності (з 1991 р. до теперішнього часу).

Зародження українського конституціоналізму пов’язано, насамперед, з Національно-визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. під проводом гетьмана Б. Хмельницького та Гетьманщиною. За часів Хмельницького з’явився ряд актів, що мали важливе конституційне значення та були спрямовані на побудову української державності: Зборівська угода (1649 р.), Переяславські (Березневі) статті (1654 р.), Гадяцький трактат (1658 р.). Так, за Зборівською угодою практично визначалася автономія козацької території в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств із столицею в Чигирині, з лише номінальним підпорядкуванням польській короні. Територія козацької автономії поділялася на 16 полків (адміністративно-територіальних одиниць); при цьому українська старшина мала не лише військову владу, а й права вищих цивільних чиновників, тобто повноваження щодо адміністративного управління [1, с. 135].

Розуміючи, що самостійно здолати Польщу навряд чи вдасться, Б. Хмельницький змушений був звернутися за допомогою до московського царя Олексія Михайловича. Відповідно до Березневих статей Лівобережна Україна віддавалася під протекторат Московської держави, на правах автономії із збереженням військово-адміністративної системи на чолі з гетьманом та мала право підтримувати відносини з іноземними державами. Проте незабаром козацька старшина на чолі з гетьманом та мала право підтримувати відносини з іноземними державами. Проте незабаром козацька старшина на чолі з гетьманом та мала право підтримувати відносини з іноземними державами. Проте незабаром козацька старшина на чолі з гетьманом та мала право підтримувати відносини з іноземними державами.

У 1655 р. Б. Хмельницький, розчарувавшись в участі московського уряду в українських справах, вирішив зробити ставку на допомогу з боку Швеції та Трансильванії (з метою звільнення України від Польщі та від впливу Москви). Б. Хмельницький, намагаючись розірвати стосунки з Московією у 1656 р. уклав союз із Швецією і Трансильванією. Відповідно до договору гетьман обіцяв шведом виступати на боці Швеції проти будь-якого супротивника та домовився про поділ польських земель між Україною, Швецією та Трансильванією. В останні роки свого життя Б. Хмельницький рішуче проводив курс на звільнення й об'єднання в соборній Українській державі всіх етнічних українських земель [2, с. 45–56].

Політику Б. Хмельницького продовжив гетьман І. Виговський, який у вересні 1658 р. уклав Гадяцький договір із Польшею з метою отримати допомогу у війні проти Москви. Відповідно до договору Україна поверталася до складу Польщі на правах повної автономії за назвою «Велике князівство Російське». Східна Україна (воєводства Київське, Брацлавське та Чернігівське) повинна була стати державним утворенням (із своїми міністрами, скарбницею, грошовою одиницею) як і Велике князівство Литовське, а Сейм (орган законодавчої влади) мав бути загальним із Польщею і Литвою; при цьому главою Великого князівства Російського (тобто України) мав стати гетьман, який обирався б усіма станами; передбачалося, що збройні сили повинні були знаходитися в розпорядженні гетьмана; права католицької та православної віри зрівнювалися. У травні 1659 р. польський сейм затвердив Гадяцький договір, а у червні 1659 р. відбулася присяга Війська Запорозького польському королю. Але згодом у 1663 р. Гетьманщину було роз-

ділено на дві частини: Правобережну, гетьманом якої обраний П. Тетеря й яка залишилася під верховенством Польщі, та Лівобережну, гетьманом якої був обраний І. Брюховецький – під верховенством Москви [3, с. 357].

За часів національно-визвольної війни 1648–1654 рр. та Гетьманщини як Б. Хмельницький, так й інші гетьмани та козацька старшина робили ставку не на широкі верстви українського суспільства, а на союзи з іноземними державами, які, у свою чергу, мали різні плани щодо України. Це було однією з вирішальних причин, з яких так і не вдалося домогтися створення незалежної української держави у той період. Але всі ці визвольні змагання дали певний поштовх до відродження національної української свідомості, вплинули на формування основних поглядів, ідей і моделей існування української державності.

Пізніше у квітні 1710 р. у м. Бендери було укладено Пакти та конституції законів і вільностей Війська Запорозького («Конституція Пилипа Орлика»). Незважаючи на те, що положення цього документа не було реалізоване (хоча формально він діяв на Правобережній Україні до 1714 р.), він мав важливе значення для формування українського конституціоналізму, оскільки в ньому були акумульовані ідеї, сформовані під впливом передових на той час західноєвропейських наукових доктрин, передбачав таку модель організації державної влади в Україні, яка базувалася б на засадах принципу поділу влади (законодавча влада мала належати Раді, виконавча – Гетьманові, а судова – Генеральному суду) [4, с. 60–61].

Подальша історична доля українського народу склалася так, що з кінця XVIII ст. до початку XX ст. він був розчленований між Російською та Австрійською імперіями (Лівобережжя, Південь, Правобережжя та Слобожанщина ввійшли до складу імперії Романових, а Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття – імперії Габсбургів). Українці, розділені кордоном по р. Збруч, потрапили у становище національної меншини, з якою мало рахувалися. Фактично уряди Росії та Австрії здійснювали колонізаторську політику щодо українців. Створюючи нові органи влади та призначаючи на них представників інших панівних націй, правлячі кола обох імперій відсували українців на периферію суспільного життя, закріплювали за ними роль колонізованого народу.

Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. в Україні ще існували сподівання на повернення до Гетьманщини (так, один з представників козацько-старшинського роду В. Капніст навіть склав проект відродження козацького війська).

Українську ідею продовжували жити історико-етнографічні, публіцистичні та художні твори, що з'явилися у першій половині XIX ст., а також нові філософські та соціальні концепції, що поширювалися із Західної Європи.

У 30–40 роках XIX ст. культурно-просвітницька діяльність патріотичної української інтелігенції набула політичного забарвлення. Основною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки у конфедеративній спілці таких самих незалежних слов'янських країн [5, с. 5–8].

Початок XIX ст. характеризувався також піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Найбільш помітні його вияви стосувалися освіти та культури. У той самий час одночасно з культурно-освітньою діяльністю в Західній Україні поширювався революційний рух. Так, значна частина української молоді, співчуючи польському повстанню 1830–1831 рр., вступала до польських революційних об'єднань, де обстоювала інтереси українського населення. Під час революції 1848 р. українська громадськість висунула вимогу поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цим об'єднанням землям широкої автономії у складі Австрії.

У XIX ст. – на початку XX ст. з'явився ряд конституційних документів, розроблених українськими вченими: Начерк Конституції Республіки Григорія Андруського (1848–1850 рр.), Проект основний Устава українського общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» Михайла Драгоманова (1884 р.), Основний Закон Самостійної України Миколи Міхновського (1905 р.), Конституційне питання і українство в Росії Михайла Грушевського (1905 р.).

Про розвиток української національної свідомості на початку XX ст. свідчить поява українських національних політичних партій і громадських організацій, декларація в їх програмах вимог демократичного розв'язання національного питання у Російській імперії, що виводило визвольний рух на якісно новий рівень. Революційні події 1905–1907 рр. створили можливості для легального виявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов'язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутність і вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стали визвольні змагання 1917–1921 рр., які увінчалися

тимчасовим відродженням Української державності.

Період відродження національної Української держави у 20-ті роки XX ст. позначений появою значної кількості конституційно-правових актів, які передбачали різні моделі організації державної влади в Україні. До таких актів слід віднести Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 (20).11.1917 р., Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 9 (22).01.1918 р., Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29.04.1918 р., Закони про тимчасовий державний устрій України від 29.04.1918 р., Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою 13.11.1918 р., та ін.

За Конституцією УНР 1918 р. в Україні встановлювалася парламентарна республіка, але вона не була реалізована, оскільки владу захопив Павло Скоропадський. За часів Гетьманату Скоропадського діяли тимчасові конституційні закони: Закон про тимчасовий державний устрій України від 29.04.1918 р. та Закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами Держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України від 01.08.1918 р. Незважаючи на те, що конституційні закони Гетьманату фактично закріплювали режим особистої влади гетьмана, вони містили деякі демократичні положення, наприклад, закріплювалися недоторканність особи та недоторканність житла, право на вільне обрання місця проживання, недоторканність власності, певні політичні свободи. Державотворча діяльність П. Скоропадського як гетьмана України та його уряду в період Гетьманату у 1918 р. була спрямована на створення міцної Української держави.

Директорія зорганізувала повстання проти Скоропадського та, захопивши владу, скасувала закони і постанови гетьманського уряду, Україна знову проголошувалася республікою [6, с. 11–33].

28 січня 1919 р. Трудовий Конгрес Народів України прийняв Універсал (Резолюцію про владу), що відіграв роль «малої конституції» соборної УНР.

Розвиток України як незалежної держави було припинено в 20-ті роки XX ст. внаслідок окупації країни російськими більшовиками. На той час на території України діяло шість різних армій: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська та анархістська [7, с. 443]. У 1919 р. Київ п'ять разів переходив із рук в руки. Країну було поділено на декілька регіонів, які контролювалися

військами різних держав. До 1921 р. тривав опір на території Західної України, але врешті-решт більшовики перемогли; на всій території України було встановлено владу рад і диктатуру пролетаріату. Настав радянський період розвитку України.

За радянських часів в Україні прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937 і 1978 рр.), але ці акти під кутом зору вимог теорії конституціоналізму можна вважати конституціями досить умовно.

Українські конституції радянського періоду практично копіювали положення Конституції СРСР, встановлювали «радянську» модель влади, яка заперечувала принцип поділу влади та незалежне правосуддя, а також закріплювали керівну роль комуністичної партії. Крім того, радянські конституції регулювали відносини людини та держави на засадах класової концепції прав людини без належного врахування міжнародних норм у галузі прав людини, без надійного гарантування прав і свобод людини та громадянина.

Важливим актом на шляху здобуття незалежності було прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., в якій проголошувалися невід'ємне право українського народу на самовизначення, нові принципи організації публічної влади, правового статусу людини та громадянина. Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р.

З 1991 р., коли Україна офіційно здобула незалежність, розпочався новий період у формуванні українського конституціоналізму. Український народ отримав право самостійно вирішувати питання свого майбутнього, можливість будувати подальшу модель конституційного розвитку країни.

Процес становлення правової державності в Україні на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний із втіленням в практику цінностей конституціоналізму, врахуванням у державотворчому процесі вітчизняного та зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання суспільних відносин [8, с. 7].

Розвиток українського конституціоналізму періоду незалежності умовно можна поділити на такі етапи:

до прийняття Конституції України 1996 р. (1991–1996 рр.);

після прийняття Конституції України 1996 р. (1996–2004 рр.);

етап реформування Конституції (з 2004 р.).

До прийняття Конституції України 1996 р. в Україні діяли окремі положення Конституції УРСР 1978 р. і радянського законодавства, які не суперечили новим відносинам (з деякими змінами та доповненнями), а також

поступово створювалася нова законодавча і нормативно-правова база незалежної України. Цей період можна охарактеризувати як «посткомуністичний». Українські депутати всіх рівнів, урядовці та посадові особи у переважній більшості були членами або недавніми членами комуністичної партії. Незважаючи на те, що більшість громадян підтримували здобуття Україною незалежності, комуністична ідеологія ще зберігала велику кількість своїх прихильників, а значна кількість громадян України сподівалася на об'єднання у майбутньому України з Росією та Білоруссю у єдину союзню державу. Голову Верховної Ради Української РСР Л. Кравчука було обрано першим Президентом України. У Верховній Раді України розпочалися дебати щодо майбутньої конституційної моделі України. Над проектом нової Конституції України працювала Конституційна комісія.

Незважаючи на те, що нову Конституцію ще не було прийнято, в Україні у 1994–1995 рр. відбулися дострокові парламентські та президентські вибори.

У 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України було укладено Конституційний договір про організацію державної влади та місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України, що створило умови для подальшого конституційного процесу в Україні.

Нарешті 28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла Конституцію України, яка закріпила президентсько-парламентську республіку, унітарний територіальний устрій та автономний статус Криму.

З 1996 р. розпочався етап, коли положення Конституції України потребували реалізації та необхідно було приймати нові закони, які б конкретизували окремі норми нової Конституції. Закріплення на конституційному рівні поділу влади, верховенства права та закону, економічної, політичної, ідеологічної багатоманітності позитивно вплинуло на демократизацію суспільних процесів в Україні.

Але ситуація з часом ускладнилася внаслідок того, що різні політичні сили в Україні по-різному бачили майбутнє конституційного розвитку країни та прагнули пристосувати Конституцію під свої власні інтереси. Так, протягом 2002–2003 рр. до Верховної Ради України було внесено дванадцять законопроектів, що передбачали внесення змін до Конституції України.

Етап реформування Конституції України у часі збігся з президентськими виборами 2004 р. Так, 8 грудня 2004 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Конституції України». Зміни до Консти-

туції України, які почали діяти з 1 січня 2006 р., змінили конституційний статус Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України. Ці зміни передбачають розширення установчих і контрольних повноважень парламенту стосовно уряду, що забезпечило зміну форми правління з президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. Але перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління мав певні негативні наслідки для України та виявив ряд недоліків. У 2006 р. відбулися чергові парламентські вибори, а вже у 2007 р. внаслідок парламентської кризи відбулися позачергові вибори до Верховної Ради України.

Нова модель перерозподілу повноважень між президентом, парламентом та урядом України, а також нова (пропорційна) система обрання до Верховної Ради України та місцевих рад із фактично закритими списками кандидатів показали свою недосконалість і неготовність української політичної верхівки до компромісу, співпраці задля реалізації національних інтересів українського суспільства. Крім того, система місцевого самоврядування потребує подальшого реформування за демократичними стандартами.

На жаль, в умовах кризових явищ, державний механізм, передусім український парламент, як законодавчий орган, виявився нездатним адаптуватися до сучасних політичних, економічних і соціальних реалій, системно впливати на суспільні (соціальні, економічні, політичні, морально-духовні) відносини в Україні. Більше того, Верховна Рада України внаслідок своєї неієдності стала фактором дестабілізації держави та суспільства, а також нездатною вирішувати складні проблеми розвитку української державності. В діяльності Верховної Ради України виявилися досить небезпечні тенденції для конституційного ладу України внаслідок того, що народні депутати переважно є представниками інтересів фінансово-промислових груп у парламенті, а не інтересів суспільства та держави в цілому.

Висновки

Розвиток українського конституціоналізму пов'язаний з основними етапами розвитку української державності та суспільства, а також суттєво ускладнюється негативними внутрішніми і зовнішніми чинниками. Ефективне функціонування державного механізму та розвиток конституціоналізму в Україні значною мірою залежать від

належної взаємодії парламенту, уряду та президента, а також від діяльності судової системи, конституційної юстиції в межах правового поля.

Україна ще тільки стала на шлях створення демократичної та правової держави, яка б гарантувала дотримання основних прав і свобод людини та громадянина, а український конституціоналізм як політична система, що спирається на конституцію та конституційні методи правління, перебуває у процесі свого формування.

Розбіжності норм і принципів конституції з реальним життям, відсутність об'єднуючої національної ідеї, нездатність політичних партій її сформулювати, а також значне розшарування суспільства за політичними та соціально-економічними ознаками є дестабілізуючими чинниками на шляху формування української державності та суспільства, гальмують розвиток конституціоналізму в Україні.

Для розвитку конституціоналізму важливим є не лише сам факт наявності конституції, а передусім втілення її положень у практику державотворення, реальний вплив конституції на становлення правової системи на демократичних засадах. Тому основними завданнями української держави на сучасному етапі є проведення системних реформ (конституційної, адміністративної, судової, податкової, фінансово-економічної, місцевого самоврядування) та забезпечення реального конституціоналізму, за якого права людини дійсно розглядалися б як найвища соціальна цінність.

Література

1. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. – К., 1995. – 624 с.
2. *Горобець В. М.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний часопис. – 1995. – № 4.
3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1997. – 696 с.
4. *Кравченко В. В.* Конституційне право України. – К., 2006. – 568 с.
5. *Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення* / Під ред. О. Реєнта, Ю. Терещенка та ін. – К., 2001. – 102 с.
6. *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – 496 с.
7. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. – К., 1993. – 720 с.
8. *Конституційно-правові засади становлення української державності* / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; За ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х., 2003. – 328 с.

